

УДК 332

НАЗАРОВ М.І.

аспірант Національного університету державної податкової служби України

ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ РЕГІОНУ

Анотація. У статті представлені результати дослідження поглядів науковців щодо суті та класифікації факторів впливу на конкурентоспроможність регіону. За результатами дослідження узагальнено суть та структуру класифікації факторів впливу на конкурентоспроможність регіону відповідно сучасної парадигми регіонального розвитку.

Ключові слова: конкурентоспроможність регіону, регіональний розвиток, управління конкурентоспроможністю регіону, конкурентні переваги, фактор.

Назаров М.И., аспірант Национального университета государственной налоговой службы Украины

ИССЛЕДОВАНИЕ ФАКТОРОВ ВЛИЯНИЯ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ РЕГИОНА

Аннотация. В статье представлены результаты исследования взглядов ученых по сути и классификации факторов влияния на конкурентоспособность региона. По результатам исследования обобщены суть и структуру классификации факторов влияния на конкурентоспособность региона в соответствии современной парадигмы регионального развития.

Ключевые слова: конкурентоспособность региона, региональное развитие, управление конкурентоспособностью региона, конкурентные преимущества, фактор.

Nazarov M.I., National University of State Tax Service of Ukraine, Postgraduate

RESEARCH FACTORS AFFECTING COMPETITIVENESS OF THE REGION

Summary. The results of the research scholars views about the nature and classification of factors influencing the competitiveness of the region. The study summarizes the content and structure of the classification of factors influencing the competitiveness of the region under the modern paradigm of regional development.

Keywords: competitiveness of the region, regional development, regional competitiveness management, competitive advantage, factor.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільство опинилось у складному становищі. Практично всі країни світу, незалежно від свого соціально-економічного розвитку змушені приймати рішення, покликані на подолання соціально-економічних та екологічних проблем. Складність становища, що проявляється у системі суспільних, економічних та екологічних відносин, загрожує набути тривалого характеру. Економічна криза скорочує зайнятість, багатство та споживання. У той же час практично всі країни стикаються з дуже серйозними екологічними викликами.

Конкурентоспроможність регіонів впливає на конкурентоспроможність, економічний розвиток та рівень життя населення країни в цілому. Тому для забезпечення конкурентоспроможності країни необхідно відповідно підвищувати конкурентоспроможність регіонів.

Управління конкурентоспроможністю регіонів не буде повністю ефективне без визначення факторів впливу на нього. На сьогодні відсутня обґрунтована та загально визнана класифікація факторів впливу на конкурентоспроможність регіону, відповідно, не існує і загально визнаної системи її оцінки. Саме тому набуває актуальності проблема обґрунтування факторів впливу на конкурентоспроможність регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням факторів впливу на конкурентоспроможність регіону займаються В. С. Філонич, Т. О. Праченко, О. О. Носирев, З. В. Герасимчук, Л. Л. Ковальська, Є. В. Павлиш, Н. Н. Мікрюкова, С. О. Юрченко, Л. С. Шеховцева, А. В. Андреев, О. Ю. Агафоненко та інші науковці.

Вчені визначили поняття фактору впливу на конкурентоспроможність регіону та класифікацію. Але залишилось невизначеним взаємозв'язок з іншими елементами системи та невраховано зміни парадигми регіонального розвитку.

Завдання дослідження. Метою статті є дослідження та аналіз наукових надбань, а також висвітлення власної думки щодо суті та класифікації факторів впливу на конкурентоспроможність регіону.

Вклад основного матеріалу. Перед тим, як почати дослідження факторів впливу на конкурентоспроможність регіону, необхідно визначити суть поняття «фактор». Таким чином фактор (від лат. factor - той, що робить, виробляє) - це умова, рушійна сила будь-якого процесу, явища (син. чинник) [4, с. 1526]. В нашому випадку - умова, рушійна сила конкурентоспроможності регіону.

Проаналізувавши підходи науковців щодо визначення фактор впливу на конкурентоспроможність регіону - ми дійшли висновку, що більшість із них визначають його однобоко - лише як позитивний, стимулюючий вплив, не враховуючи фактори негативного впливу.

Таким чином ми пропонуємо власне тлумачення фактора впливу на конкурентоспроможність регіону. Це процес, явище, подія або стан об'єкту, що впливають на рівень конкурентоспроможності регіону.

Дані фактори можна поділити на дві групи: стимулятори і дестимулятори. Стимулятори - це фактори, які позитивно впливають на конкурентоспроможність регіону, дестимулятори - негативно. Причому один і той самий фактор може бути позитивно впливати на рівень одного різновиду конкурентоспроможності регіону і негативно - на рівень іншого.

За рівнем деталізації розрізняють загальні та одиничні фактори. Загальні фактори можна деталізувати до факторів нижчого рівня. Фактори найнижчого рівня, які не піддаються подальшій деталізації, називаються одиничними. Наприклад, кліматичні умови - загальний фактор, а середньорічна температура повітря - одиничний. Зазвичай одиничні фактори можна подати у кількісному вираженні, тобто числовим значенням. В цьому випадку фактор ототожнюють з показником (індикатором).

Не всі фактори можна віднести до стимуляторів або дестимуляторів. Наприклад, загальні фактори (кон'юнктура регіонального ринку праці). В цьому випадку фактор можна деталізувати до рівня одиничних, які можна буде віднести до стимуляторів або дестимуляторів.

Іншою групою є фактори, для яких позитивним буде певне нормативне значення, відхилення від якого в меншу чи більшу сторону негативно впливає на конкурентоспроможність регіону). Такі фактори можна трансформувати в дестимулятори, змінивши їх формулювання (відхилення показника від нормативного значення).

Економіко-географ Кембриджського університету Р. Мартін у «Дослідженні факторів регіональної конкурентоспроможності» - документі, підготовленому на замовлення Європейської Комісії, - наголошує на неможливості виділення певного універсального набору факторів, які з однаковою силою будуть впливати на всі типи регіонів [16, с. 17]. Тобто існує прямиий взаємозв'язок між типом регіону та факторами конкурентоспроможності, що є для нього вирішальними.

У рамках дослідження проводиться виділення трьох типів регіонів та встановлення характерних для кожного типу ключових факторів конкурентоспроможності. Типи виділених регіонів:

- регіони як «місця виробництва»; головні фактори: базова інфраструктура, доступність відносно дешевої робочої сили, відсутність негативних ефектів значної урбанізації; приклади серед регіонів ЄС: деякі регіони Чехії, Угорщини, заходу Польщі;

- регіони «зростаючої віддачі»; головні фактори: кваліфікованість робочої сили, міжфірмовий поділ праці, розмір ринку, доступність постачальників; приклади серед регіонів ЄС: Баден-Вюртемберг, Емілья-Романья, Південно-Східний Брабант, Східна Фландрія (Гент), Рона-Альпи (Гренобль), Тулуза;

- регіони як «центри знання»; головні фактори: інновації, висококваліфікована робоча сила, найвищий рівень доступу до міжнародних ринків та інформації тощо; приклади серед регіонів ЄС: Лондон, Париж.

Р.Мартін подає також загальну схему факторів регіональної конкурентоспроможності, поділених на три групи:

- інфраструктура та доступність (базова, технологічна інфраструктура, доступність освітніх установ), якість місця (включає параметри безпеки, стану навколишнього середовища, забезпеченості житлом та культурних переваг);

- людські ресурси (демографічні тренди, наприклад, міграція висококваліфікованих працівників, висококваліфікована робоча сила);

- продуктивне середовище (підприємницька культура, секторальна структура економіки, інтернаціоналізація, інновації, рівень управління та інституцій, доступність капіталу, спеціалізація, природа конкуренції).

Російський економіко-географ І. В. Пилипенко при визначенні та виділенні факторів конкурентоспроможності держави використовує інституціональний підхід, що означає визнання економічних суб'єктів головними факторами підвищення конкурентоспроможності економіки: «Під факторами конкурентоспроможності держави ми розуміємо суб'єкти економічної діяльності, що формують під тиском міжнародної конкуренції в сільському господарстві, промисловості та сфері послуг просторову структуру господарства держави для оптимального використання своїх конкурентних переваг у міжнародному поділі праці» [10, с. 138]. До таких факторів відносяться:

1. Держава (центральні та регіональні органи влади), що створює рамкові умови функціонування економіки, організовує спеціальні центри знань та агентства регіонального розвитку, відповідальні за проведення кластерної політики;

2. Дослідницькі організації (науково-дослідні інститути, вищі навчальні заклади), що забезпечують отримання знань та впровадження інновацій у виробництво в транснаціональних корпораціях, малих та середніх підприємствах через технологічні та наукові парки;

3. Транснаціональні корпорації, що в багатьох аспектах визначають наявність в економіці держави ключових інновацій та формують у просторі глобальні ланцюжки додавання вартості, що взаємодіють з локальними кластерами малих та середніх підприємств;

4. Малі та середні підприємства, що формують регіональні та локальні кластери з зовнішньою економією на масштабах виробництва та є, переважно, генераторами додаткових інновацій, але володіють не меншою конкурентоспроможністю, ніж ТНК, з якими вони взаємодіють через глобальні виробничі ланцюжки. Часто утворюються змішані за складом компаній форми організації виробництва - промислові райони різних типів.

Основні фактори конкурентоспроможності, що утворюють єдину систему, мають свій просторовий вираз у вигляді такого ланцюжка, що формується у регіонах: 1) отримання знань у ВНЗ та НДІ -2) впровадження інновацій у виробництво в інноваційних структурах (технопарках, наукових парках і т. п.) - 3) виробництво високотехнологічної продукції в кластерах малих та середніх підприємств. Важливим є те, що інновації можуть запроваджуватися як у традиційних, так і в наукоємних галузях господарства, що відповідає тезі М. Портера про те, що немає низькотехнологічних галузей, є лише низькотехнологічні фірми. Базові умови функціонування цього ланцюжка визначаються проведенням державної регіональної інноваційної політики. Ланцюжок також здійснює обмін інноваціями та продукцією з іноземними ТНК, що самі, в свою чергу, формують глобальні ланцюжки додавання вартості.

Відмінний від попередніх підхід до визначення головних факторів конкурентоспроможності використовує Всесвітній Економічний Форум, в основі щорічного «Звіту з глобальної конкурентоспроможності» якого лежить методика обрахування ступеня впливу на конкурентоспроможність держав та регіонів дванадцяти факторів (у «Звіті...» мають назву «колон» - pillars of competitiveness), об'єднаних у три укрупнені групи:

- базові передумови - ця група факторів включає чотири складові «колони»: інституції (державні, суспільні й приватні установи), інфраструктура, макроекономічна стабільність, охорона здоров'я та початкова освіта;

- підсилювачі ефективності - вища освіта та професійна підготовка, ефективність ринку товарів і послуг, ефективність ринку праці, розвиненість фінансового ринку, оснащеність новітніми технологіями (технологічна готовність), розмір ринку;

- фактори розвитку та інноваційного потенціалу - рівень розвитку бізнесу, інновації (інноваційний потенціал) [6, 8].

Інститут розвитку менеджменту (Лозанна, Швейцарія) у власному дослідженні «Світовий щорічник конкурентоспроможності», яке публікують кожного року та головні результати якого є рейтингом найбільш конкурентоспроможних держав світу, виділяє такі групи факторів, що впливають на конкурентоспроможність держави та регіону:

- макроекономічна характеристика (77 складових критеріїв станом на 2009 рік) - охоплює такі показники макроекономічного розвитку як внутрішня економіка, міжнародна торгівля, іноземні інвестиції, зайнятість та ціни;

- ефективність держави (72 критерії) - ступінь впливу державних політик на конкурентоспроможність: державні фінанси, фіскальна політика, інституційні рамки;

- ефективність бізнесу (78 критеріїв) - ступінь мотивації державним середовищем функціонування підприємств у інноваційній, прибутковій та відповідальній манері;

- інфраструктура (95 критеріїв) - ступінь впливу базових, технологічних, наукових та людських ресурсів на ведення бізнесу: базова інфраструктура технологічна та наукова інфраструктура, охорона здоров'я, навколишнє середовище, освіта [17].

Для оцінювання факторів формування конкурентоспроможності регіону загалом і можливості дії регіональних органів влади на її складові деякі дослідники використовують також модель «ромбу конкурентних переваг», що є модифікованим варіантом аналогічної моделі, запропонованої М. Портером для аналізу факторів, які впливають на конкурентоспроможність держав у світовому господарстві [11, 13]. У рамках обох моделей, відповідно до переконання М. Портера у тому, що саме фірми є носіями конкурентоспроможності держави, розглядаються фактори, які на регіональному рівні впливають на функціонування фірм та кластерів.

Спеціалісти науково-дослідного інституту ECORYS у роботі «Конкурентоспроможність місць та просторів» розробили модель «дерева» конкурентоспроможності регіону [15]. «Дерево» ілюструє, яким чином фактори конкурентоспроможності впливають на формування добробуту, високих стандартів життя та соціалізацію економічної системи. Обраний символ дерева має, на думку авторів, акцентувати увагу на органічності та циклічності моделі: якість ґрунту та ефективність функціонування корінної системи, стовбуру й гілок визначають здатність дерева до плодоношення. Отже, конкурентоспроможність регіону представлена за такою схемою:

Коренева система в ґрунті - детермінанти конкурентоспроможності (вхідні потоки):

- родючий ґрунт - головний фактор конкурентоспроможності (інновації та підприємницький талант);

- коренева система ілюструє здатність локальних компаній використовувати наявні переваги та перетворювати їх на власні сильні сторони (прямі іноземні інвестиції).

Стовбур та гілки - основний зміст конкурентоспроможності (продуктивність):

- стовбур дерева - промислова структура регіону та рівень продуктивності праці;

- гілки - рівень зайнятості, прибутків, податків.

Плоди - рівень конкурентоспроможності регіону: плодами сильного дерева є добробут, підвищення рівня життя населення та соціалізація економіки.

Англійський економіст та фахівець з питань регіональної інтеграції та регіональної політики ЄС І. Бегг вважає, що продуктивність та зайнятість є головними індикаторами конкурентоспроможності регіону, а якість життя місцевого населення - її неодмінною характеристикою [14]. Основними факторами регіональної конкурентоспроможності, за І. Беггом, є зміни у співвідношенні секторів економічної діяльності, «макроекономіка» на регіон, характеристики локальних компаній, бізнес-середовище, здатність до інновацій та наявні у регіоні міста й агломерації. Останній складовий він приділяє підвищену увагу, що співвідноситься із

зауваженням Р. Мартіна, який наголошує на важливості використання у процесі вивчення регіональної конкурентоспроможності теорії міського зростання, заснованої на працях Дж. Джейкобс.

Одним із важливих факторів регіональної конкурентоспроможності є стан навколишнього середовища. Цей фактор можна розглядати одночасно як успадкований¹² (навколишнє середовище є неодмінною, постійною складовою більшості економічних процесів, дія якої може бути виражена як прямо так і опосередковано) та як створюваний (якщо взяти до уваги сукупність дій регіональної громади, результатом яких є його покращення або деградація). Російський економіко-географ В. Р. Бітюкова, досліджуючи екологічну конкурентоспроможність як фактор розвитку промисловості у містах Росії, виділяє ряд місцевих умов екологічної конкурентоспроможності: географічне положення, розмір та статус поселень, якість менеджменту розташованих у регіоні компаній та інвестиції природоохоронного призначення [3].

Н. Н. Мікрюкова розмежовує поняття «джерела» та «фактори» конкурентоспроможності регіону. Джерела - це ресурси регіону. Фактори - все те, що може забезпечити і впливає на якнайкраще використання наявних ресурсів, актуалізацію потенційних ресурсів і створення нових ресурсів, тобто все те, що впливає на перетворення ресурсів на конкретні переваги [7].

На нашу думку, джерелами конкурентоспроможності регіону є не тільки ресурси, а всі умови та рушійні сили, що позитивно впливають на конкурентоспроможність регіону, тобто формують її. Тому поняття «джерела конкурентоспроможності» можна ототожнити з поняттям «конкурентні переваги».

А. В. Андрєєв конкурентні переваги регіону визначає як специфічні риси і особливості регіону, важливі для його цільових ринків та які відрізняють його від інших регіонів [2, 160].

З. С. Шершньова ототожнює ключові фактори успіху з конкурентними перевагами, визначаючи їх як характерний для певної галузі перелік чинників, що приносять їй переваги перед іншими галузями (наприклад, у боротьбі за інвестиції за рахунок більшої прибутковості або швидкості обороту капіталу), а також одним підприємствам галузі над іншими [12, с.114].

Тобто, конкурентні переваги регіону визначаються факторами-стимуляторами, кількісний вплив яких більший або факторами-дестимуляторами, кількісний вплив яких менший за значення аналогічних факторів регіонів, з якими порівнюється даний регіон.

Наприклад, в регіоні А кількість викидів шкідливих речовин в атмосферу більша, ніж в регіоні Б. Для регіонів А та Б цей фактор буде дестимулятором, але для регіону А порівняно з регіоном Б - конкурентною перевагою.

При визначенні внутрішньої конкурентоспроможності регіону виникає проблема кількості факторів, які потрібно використовувати для оцінки. Адже деякі фактори мають однаковий вплив по всій країні. Тому фактори впливу на конкурентоспроможність регіону потрібно розділити на «міжнародні» та «внутрішні».

При оцінці міжнародної конкурентоспроможності регіону використовуються всі фактори (міжнародні і внутрішні), а при оцінці внутрішньої конкурентоспроможності міжнародні фактори можна не враховувати. Наприклад, рівень корупції, стабільність законодавства зазвичай однакові по всій країні, тому при визначенні внутрішньої конкурентоспроможності регіону ці фактори можна не використовувати.

Поділ факторів впливу на конкурентоспроможність регіону на міжнародні та внутрішні в кожному випадку буде відрізнитись залежно від специфіки регіонів, які порівнюються. Він дає змогу виключити з оцінки конкурентоспроможності регіону зайві фактори та спростити процес оцінки.

Слід враховувати, що не всі фактори можуть бути конкурентними перевагами, є такі, що можуть стримувати розвиток, але всі вони взаємозв'язані і взаємообумовлені, а також є динамічними характеристиками, тобто можуть змінюватися. Їх вплив на конкурентоспроможність регіону слід розглядати як синергетичний ефект. При цьому послаблення чи зміцнення якихось з них спричиняє зміни в інших чинниках і призводить до інших результатів.

У класифікацію факторів регіональної конкурентоспроможності О. Ю. Агафоненко варто виділити поділ факторів залежно можливостей управлінського впливу (керовані та некеровані) [1].

Заслуговує на увагу класифікація З. В. Герасимчук, Л. Л. Ковальської, які поділяють чинники впливу на рівень розвитку конкурентного середовища регіонів внутрішньої, зовнішньої та міжнародної дії.

До факторів внутрішньої дії автори відносять геополітичні, інфраструктури, соціальні, інноваційні, інвестиційні та природно-екологічні. Фактори зовнішньої дії (державні) поділяють на економічні та правові, а до факторів міжнародної дії включають транскордонне співробітництво, зовнішньоекономічна діяльність, міжнародний поділ праці [5, с. 48].

Є. В. Павлиш головні чинники досягнення конкурентних переваг називає, виходячи із специфічних властивостей об'єктів конкуренції.

Якщо об'єктом змагання є інвестиції, головними чинниками стають природні умови (географічне розташування території, наявність природних ресурсів), людські ресурси (наявність працівників з достатнім рівнем кваліфікації), а також місткість та доступність цільових ринків, інституціональна інфраструктура й законодавча база інвестування.

Якщо об'єктом змагання є трудові ресурси, головним чинником стає наявний в рамках даного регіону середній рівень життя (середній рівень оплати праці, розвиненість комунальної інфраструктури та ін.).

Якщо об'єктом змагання є споживачі продукції, головними чинниками стають технологічні фактори, тобто спроможність за рахунок нових й вдосконалених технологій підвищувати якість та знижувати собівартість продукції, яка виготовляється підприємствами промислового комплексу регіону [9, с. 93].

Погоджуємось з автором щодо необхідності класифікувати фактори впливу на конкурентоспроможність регіону залежно від об'єкту конкуренції. Зауважимо, що підвищувати якість та знижувати собівартість продукції можуть не лише технологічні фактори, а всі ресурси, які використовуються у виробництві.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши фактори впливу на конкурентоспроможність регіону, ми дійшли до таких висновків:

- фактор впливу на конкурентоспроможність регіону - це подія, процес, явище або стан певного об'єкту, що впливають на конкурентоспроможність регіону;
- конкурентні переваги регіону - це фактори-стимулятори, кількісний вплив яких більший або фактори-дестимулятори, кількісний вплив яких менший за значення аналогічних факторів регіонів, з якими порівнюється даний регіон;
- фактори впливу на конкурентоспроможність регіону потрібно розглядати окремо по кожному різновиду конкурентоспроможності (соціальна, економічна, екологічна), що потребує більш ретельного дослідження.

Безумовно, кожний регіон має свої особливості та свої конкурентні переваги, що виділяють його з поміж інших регіонів, але для їх реалізації необхідна цілеспрямована діяльність не тільки суб'єктів господарювання, а й регіональних органів влади, органів місцевого самоврядування, центральних органів влади.

Тому сучасне управління конкурентоспроможністю регіону має бути спрямоване на створення і використання регіональних конкурентних переваг, взаємовигідні взаємовідносини з вітчизняними і зарубіжними економічними суб'єктами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, суб'єктами підприємництва.

Список використаної літератури

1. Агафоненко О. Ю. Формування системи показників конкурентоспроможності регіонів : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / О. Ю. Агафоненко ; Інститут економіко-правових досліджень НАН України - Д., 2008. - 15 с.
2. Андреев А. В. Основы региональной экономики: учебное пособие / А. А. Андреев, Л. М. Борисова, Э. В. Плучевская. - М.: КНОРУС, 2007. - 336 с.
3. Битюкова В. Р. Экологическая конкурентоспособность как фактор развития промышленности в городах России // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5. География. - 2009. - № 1. - С. 21 - 29
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. - К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2005. - 1728 с.
5. Герасимчук З. В., Ковальська Л. Л. Конкурентоспроможність регіону: теорія, методологія, практика: Монографія. - Луцьк: Надстрів'я, 2008. - 248 с.
6. Звіт про Конкурентоспроможність України 2009. Назустріч економічному зростанню та процвітанню. - Фонд «Ефективне управління», Всесвітній Економічний Форум, 2009 [Електронний ресурс]. - Опубліковано Фондом "Ефективне Управління". - 230 с. - Режим доступу до джерела: <http://www.feg.org.ua/ua/article/14.html>
7. Микрюкова Н. Н. Конкурентоспособность региона: факторы и методы оценки. Материалы студенческой научно-практической конференции. Сборник научных работ. [Електронний ресурс]. Горно-Алтайск: РИО ГАГУ. - № XII.-2006. - Режим доступу до джерела: http://e-lib.gasu.ru/konf/sss/arhive/2006/01/R_9_9.html
8. Основні положення Звіту про Конкурентоспроможність України 2008. Назустріч економічному зростанню та процвітанню / Під ред. Маргарити Дрзенік Хану, Т'єрі Гейгера. - Всесвітній Економічний Форум, Женева, 2008 [Електронний ресурс]. - Опубліковано Всесвітнім Економічним Форумом. - 75 с. - Режим доступу до джерела: www.weforum.org.
9. Павлиш С. В. До питання про окремі положення теорії інноватики з точки зору забезпечення конкурентоспроможності економіки регіону // Науко—ві праці ДонНТУ Серія: економічна. -2006. - №30.- С.91-100.
10. Пилипенко И. В. Конкурентоспособность стран и регионов в мировом хозяйстве: теория, опыт малых стран Западной и Северной Европы. - Смоленск: Ойкумена, 2005. - 496 с.
11. Портер М. Конкуренция / Майкл Э. Портер; пер. с англ. - М.: Вильямс, 2000. - 495 с.
12. Шершньова З. Є. Стратегічне управління: Підручник. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: КНЕУ, 2004. - 699 с.
13. Шеховцева Л. Конкурентоспособность региона: факторы и метод создания / Лидия Шеховцева // Маркетинг в России и за рубежом. - 2001. - № 4. - С. 11-15.
14. Begg I. Cities and competitiveness. – Urban Studies. – Vol.36. – 1999. – p.795-809
15. ECORYS. The Competitiveness of Places and Spaces. – Rotterdam/Leeds/Birmingham/Brussels. - 2004.
16. European Commission. (2003). A Study on the Factors of Regional Competitiveness. A draft final report for The European Commission Directorate-General Regional Policy. Bruselas: Cambridge Econometrics. Ecorys-Nei, University of Cambridge. – 184 p.
17. World Competitiveness Yearbook 2009. IMD [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.imd.ch/research/publications/wcy/index.cfm>.